

Eqrem Çabej

Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes

BIBLIOTEKA

8
912

MCM

8
C/12

Eqrem Çabej

SHQIPTARËT
MIDIS
PERËNDIMIT DHE LINDJES

BIBLIOTEKA E
RASHKUTIT Q. P. B. ASTËR
"V" 23545

MÇM

Ky libër botohet me ndihmën e Fondacionit «Soros»

Përgatiti për shtyp:
Brikena Çabej

© 1994 MÇM

Rruga «Qemal Stafa» 395/12

Tiranë

tel. + 355/42/34340

PËR GJENEZËN E LITERATURËS SHQIPE

THEMELET KULTURORE-HISTORIKE: POPULLI DHE POEZIA E TIJ

Gjeografia dhe karakteri i vendit

Prodhimi letrar i një populli nuk mund të kuptohet pa njohjen e historisë së tij, po historia shpeshherë është rezultati i të dhënave gjeografike, ndikimi i formimit tokësor dhe i natyrës së vendit mbi jetën dhe veprimet e banorëve.

Fytyrën gjeografike të Shqipërisë së sotme, me përjashtim të detit, e karakterizojnë në tërësinë e saj anët malësore që e ndajnë nga shtetet fqinje¹: në veri ngrihen vargjet e mëdha të Alpevet veriore Shqiptare, përbri tyre Malësia e Gjakovës. Këtu rreshtohen anët malësore të lindjes: Bështriqi shkon në lindje përbri luginës së Krumës. Në jug të Drinit të Bardhë e në lindje të Drinit të Zi ngrihen Koritniku i Lumës dhe Gjalica, dhe në lindje krahina malore e Gorës. Nga jugu lidhet me to Kreshta e Korabit, me Majën e Korabit, maja më e lartë e Shqipërisë. Drini i Zi që del në drejtim verior prej Liqenit të Ohrit përçan këtu luginën e ngushtuar ndërmjet kreshtave të larta e të ngushta të Jablanicës në perëndim dhe Malit të Stegovos në lindje, i cili ndodhet në tokë jugosllave. Anët malësore të lindjes vazhdojnë te trangu i lartë i Malit të Thatë, i cili ngrihet midis Liqeneve të Ohrit e të Prespës dhe shënon kufirin e fushës së Korçës në verilindje. Anën juglindore të kësaj fushe e formon mali thikë i Moravës. Ngjitur me fushën e Korçës shtrihet Gropa e Kolonjës, e cila rrethohet në lindje prej Gramozit. Pas këtij kapet me drejtim juglindor vargmali Postënan-Mëlësinë. Në jug të luginës së sipërme të Vjosës vijon vargu malësor i Dhëmbel-Nemërçkës, e përbri tij lidhet krahina e lartë e Pogonit dhe në jug të kësaj ngrihet mali Bureto. Vargu i Malit të Gjerë-Shtugarës vazhdon përtej kufirit gjer brenda kufirit të Greqisë. Edhe Fusha e Delvinës në fund të Jugut

Shqiptar rrethohet pjesërisht prej vargmalesh.

Ky vend i kufizuar kështu dhe prej detit është i përshkuar së brendshmi prej vargjesh, kurrizesh mali, luginash e gropash të ndryshme, e formon fusha të gjera si Myzeqenë. Por Shqipëria paraqet në përgjithësinë e saj një njësi gjeografike. «Shqipëria përbëhet prej një shumice këso vendesh. Këto kanë ndryshime e kontraste të mëdha ndërmjet tyre. Me gjithë këtë ajo lidhet në një njësi të madhe, në një vend i cili na shfaqet si një gjë krejt e njëhershme e individuale. Pjesët e tij janë vërtet në grindje të përhershme midis tyre, po bash prej kësaj edhe të lidhura ngushtë me njëra-tjetrën. Vendi dallohet si një njësi e veçantë fort shprehimisht prej vendeve fqinje.»

Emri i popullit

Në këtë truall të kufizuar kështu dhe në viset kufizore të Jugosllavisë e të Greqisë banon që nga kohë të lashta populli shqiptar. Këtij i shtohen dhe kolonitë në Itali (me Dalmaci), në Greqi të Vjetër me ishuj, në Sirmi, Bullgari, Rumani, në Bashkimin Sovjetik, në Turqi, Egjipt dhe në Shtetet e Bashkuara.

Emri me të cilin të huajt quajnë popullin tonë (*Albaner, albanais, albanese* etj.) ka qenë i përdorur dikur përgjithësisht si emër populli edhe në tokën shqiptare, prej vendasve vetë. Por tani ndër ne është përmbledhur në një përdorim lokal dhe është zëvendësuar nga emri *shqiptar*.

Rruga historike që kanë përshkuar të dy emrat duket të ketë qenë e njëjlojtë, po ajo rrugë që kanë ndjekur zakonisht emrat e popujve. Që të dyja në fillim emra fisi², u ngritën me kohë një pas një në rangun e emrit kombëtar. Emri i vjetër (*arbën, arbër*) u mbulua pastaj prej emrit *shqiptar*. Mirëpo kudo brenda tokës ku flitet shqipja, qoftë nëpër kolonitë tona, qoftë ndër shkrimtarë më të vjetër, qoftë në përdorim lokal të ruajtur a të ngushtuar të fisit, qoftë në emra vendas, ne shohim kudo

se si emri i moçëm i popullit shkëlqen si një fosil nën mbulesën e emrit të ri.

Shkrimi i emrit të vjetër ndër të huajt lëkundet midis trajtave *alb-* e *arb-*; shqiptarët vetë kanë përdorur trajtën *arb-*. Gjeografi aleksandrin Ptolemeu i shekullit II pas Krishtit³ shënon te harta e tij e botës midis Orestis e Almorpërvet, në lindje të Lezhës (Lissus), fisin e *'Αλβανοί* me qytetin *'Αλβανόπολις*. Fisi banonte në Shqipëri të Mesme. Vijon një heshtje e gjatë shumë shekujsh. Nga viti 1072 i përmend shqiptarët bizantini Mihael *Attaliates*. Anna Komnena XIII 5 kujton në Shqipëri në kohën e luftërave bizantino-normane rreth 1079 vendin *'Αλβανον*, Georg Akropolita gjithë vendin përquark *τὸ 'Αλβανόν*⁴. Në kohë të Mesme *Arbanum* është Kruja, *episcopus Arbanensis* ipeshkvi i Krujës. — Duket se përdorimi më i vjetër i emrit ka qenë te bizantinët trajta *arb-*, gjithashtu dhe ndër latinët. Këta popullin e quajnë pikësëpari *arbanenses* (1166) dhe vendin *Arbanum* (1204, 1250) dhe vetëm prej kohës së Anjou-ve (1271) e tëhu më shumë *albanenses* e *Albania*. Nga trajtat e fundit doli ital. *albanese*, kurse prej greq. *'Αρβανίτης*, *'Αρναβίτης* lindi turq. *arnaut*. Formën *arb-* e shohim edhe në serb. e vjetër *Rabana* (1198) dhe *rabanski*, në 1330 *Arbanasi*.⁵

Emri i vjetër ruhet edhe te shqiptarët vetë në trajtën *arb-*; kështu ndër shqiptarët e Italisë, të cilët, të ikur në shekullin XV nga vende më shumë toske, e quajnë veten *arbëresh*. Ky emër përdoret edhe te shqiptarët e Greqisë, që janë edhe këta toskë. Që të dyja këto degë nuk e njohin emrin *shqiptar*, e kjo dëfton se ky nuk kish filluar të sundonte në Shqipërinë e mbarimit të Mesjetës. Por që emri i moçëm ka qenë i gjallë edhe në Veri të Shqipërisë, e këtu gjer në shekullin XVII, na e dëshmon emri *Arbëresh*, me të cilin shqiptarët gegë veriorë të dalë rreth vitit 1700 e quajnë edhe sot vendin e tyre Borgo Erizzo në Dalmacië.⁶

Me këto data nga diaspora shqiptare përkojnë në pikëpamje të kohës dëshmitë e shkrimtarëve të moçëm shqiptarë: Pjetër Budi 1621 *ndegiubu te Arbenesce*⁷, Frangu i Bardhë (Franciscus Blanchus) 1635 *Arbenesceve*⁸. Pastaj te Pjetër Bogdani 1685 na del përbri emrit të vjetër: *dheu i Arbenit, t'Arbenescete*, «li Albanesi», *Arbenoretë* id.⁹, *sciume fjale t'Arbenescia* emri i ri: *Gramatike Latìn e Scqip*¹⁰. Por gjer në fillim të shekullit XVIII emri i vjetër ka qenë ende i gjallë: kështu koncili shqiptar i mbajtur nën kryesinë e Papës Klementi XI quhet në aktet përkatëse të vitit 1706 *Cuvëndi i Arbenit*.

Edhe sot gjejmë në Shqipëri një *Arbër*, *Arbëri* sporadike si emër vendi e *arbëresh*, *arbër* si emër fisi. Pas Johann Georg von Hahn¹¹ në kohën e tij banorët e Labërisë thoshin se që prej kohësh të moçme quhen vetëm *arbër* e vendi i tyre *Arbëri*. Ky përfshin pas këtij dijetari këto katër pjesë: 1. krahinën e Vlorës; 2. Himarën në jug të së parës me Bregdetin me shkrepë të rrëpjeta e të zhveshura; 3. rrethin e Delvinës në jug të vendit; 4. Kurveleshin, hinterlandin lab, i cili ngrihet në perëndim të derdhjes së Drinosit e në jug të Tepelenës dhe tek i cili të tri pjesët e tjera duan që të jetë i kufizuar emri Labëri.

Kjo ndarje është edhe sot e gjallë, po duket të ketë pësuar ngushtime nga shekulli i kaluar e tëhu. Sipas informatash të besueshme që kam marrë, me emrin *Arbër* përfshihen prej disave katundet Borsh, Fterrë, Çorraj, Kallarát e Kuç, të cilat në pjesë të madhe i takojnë zakonisht Kurveleshit të Poshtëm. Mirëpo emri *Arbër* dhe vendi që përfshihet me të duket se nuk janë të caktuar mirë në ndërgjegjen e banorëve. Kështu banorët e maleve të Kurveleshit të Sipërm emrin *Arbër* e konsiderojnë si emrin e veçantë të krahinës së tyre. Kur njëherë një grua nga kjo pjesë e Kurveleshit i përfoli diçka një gruaje nga Kardhiqi që vajtonte të birin — prej atij vendi që ka marrë famë të hidhur nga luftrat me Ali Pashën — , kjo e fundit iu përgjigj:

*Arbëreshë, kukureshë,
U djalin kusar s'e keshë,
Po e keshë djal' e deli djalë,
Bej të hipurë mi kalë!*

Ky emër është, si duket, aq i lashtë në këtë krahinë, sa ka pësuar me kohë lëkundje e ndryshime në lokalizimin e tij. Ne shohim zgjerime, ngushtime, zhvendosje të këtij emri dhe të viseve të caktuara me të. Pas Martin Urban¹² quhet *Arbri* ai copë vend malesh të ulëta në lindje të Vlorës e përtej Shushicës që duhet ta marrim që andej ku vargjet e Gribës ngrihen nga toka kodrinore. Me këtë përkrijnë shënimet që kam marrë nga kjo krahinë: Arbëria pas këtyre përfshin krahinën e Mesaplikut e atë të Kudhësit. E para në katundet Tërbáč, Gjormë, Brataj, Vranisht, Cmokthinë (me lagjet Ramicë, Bashaj, Matogjín, Mesaplik), Velçë, Lepenicë, Gumenicë; në të dytën hyjnë Kallarát, Kuç, Bolenë. Edhe Dukát, Tragjás, Radhimë bëjnë pjesë në Arbëri. —

Beratasi quan banorin e Myzeqesë *arbëresh*. Emri këtu është mbajtur, besoj, që të mund të dallojë mirë shqiptarin e thjeshtë prej aromunit, që edhe ky banon në këto vise. Kjo vërtetohet dhe nga fakti që aromunët e Beratit quajnë *arbëresh* banorin shqiptar të këtij qyteti.

Gjurmë të emrit të vjetër gjejmë edhe në toponomastikën shqiptare si mbetje të fundit të përdorimit të tij të dikurshëm. Kështu një katund midis Tirane e Petrelë, në atë krahinë pra ku ka ekzistuar dikur *Arbanum*, quhet *Arbôna*: Kjo, sipas shqiptimit lokal të *â* si *ô*, është *Arbâna*. *Arbnësh* quhet një katund i Krajës¹³, i asaj pjese kufizore të Veriperëndimit shqiptar nga e cila rrjedhin arbëneshët e përmendur të Dalmacisë. Sikurse banori toskë i Beratit e i Myzeqesë quhet *arbëresh* përkundrejt aromunit, kështu besoj, ky emër geg (*arbnësh* «shqiptarë») ka mbetur i ngjitur te katundi shqiptar për ta shquar si të tillë prej fqinjëve sllavë.

Si qëndrojnë të dy grupet e trajtavet *alb-* e *arb-* njëri ndaj tjetrit¹⁴? Holger Pedersen me mprehtësinë e tij të zakonshme është shprehur që në vitin 1894¹⁵ «që emri i vetë shqiptarëve duhet të jetë me *r* (jo *l*). Grekët e ndryshuan emrin pas një asocioni të errët me emra gjeografike të tjera». Historiani Sufflay¹⁶ është i të njëjtit mendim. Faktet duket se e vërtetojnë. Sepse në qoftë se Ptolemeu ka 'Αλβανοί, Straboni 4, 202 τὸ "Αλβιονσ, edhe *arb-* dëshmohej gjithashtu prej Ilirie: 'Αρβών një qytet i Ilirisë Polyb: II, 11 tek Steph. Byz., banori 'Αρβώνιος, 'Αρβωνίτης¹⁷. Kështu pra shkrimtarët i kanë vërtet që të dy trajtat, po si duket vetëm shkrimtarët: sepse te bizantinët 'Αλβανός, 'Αλβανία janë forma savante dhe arkaizuese; popullor ka qenë vetëm 'Αρβωνίτης¹⁸. Aktet e vjetra latine të kohës së mesme kanë, siç pamë, *arbanenses*, më vonë *albanenses*. Popujt fqinj të shqiptarëve duket se kanë përdorur përhera trajtën *arb-*; kështu serbët dikur *Raban*, pastaj *Arbanasi*, aromunët *Arbines*, *Arbanas*¹⁹. Grekët 'Αρβωνίτης. Një katund dikur shqiptar afër Tirnovos bullgarët e quajnë *Arbanasi*²⁰. Por meqë *arb-* u pat tingëlluar popujve të Perëndimit si i huaj, e lidhën me anë të etimologjisë popullore me emra gjeografike fort të shpeshta e të njohura në *Alb-* (*Alba*, *Albani*, *Albion* etj.) dhe vendin e quajten kështu *Albania* e popullin *albanenses*.

Kështu ka të gjarë që *arban-* të këtë qenë emri i parë i shqiptarëve. Mirëpo në këtë çështje të vështirë nuk mund të thuhet fjala e fundit, sidomos kur kemi përballë trajtën kaq të hershme 'Αλβανοί tek

Ptolemeu. Përveç kësaj trajta *alb-* nuk është krejt e huaj ndër emrat e fiseve shqiptare. Emrin *Albos* të njërit nga të trembëdhjetë fiset shqiptare që na përmenden në një listë të Anjou-ve në 1304 Sufflay²¹ e ka identifikuar me 'Αλβανοί, duke gjetur në këtë pëlqimin e Skok-ut. Ky dijetar i fundit është i mendimit që sufiksi *-an* në *Alban* duhet marrë si akuzativi i shquar i shqipes, *alb-* si një rikrijim i nominativit, i cili na shfaqet me metatezë sllave në emrin e sotëm të fisit lab²². Po të jetë i drejtë ky mendim i shprehur prej Gustav Meyer-it e i mbrojtur prej Skok-ut, atëhere do të kishim në Shqipërinë e sotme përbri gjurmëve të shumta të trajtës *arb-* edhe këtë mbeturinë të vetme të trajtës *alb-*. Mirëpo *lab* mund të jetë në Shqipëri emër i vjetër e parasllav, emri i labëvet është krahasuar prej Baron Nopcsa-s me emrin e fisit ilir të Labeatëvet afër Liqenit të Shkodrës.

Duke dalë prej *arb-* si prej formës së drejtë të emrit, po vërejmë menjëherë se *Arbën*, *Arbër* ka shënuar pikësëpari dikur si dhe sot, siç duket, vendin «Shqipëria». Pastaj ky emër u shtri në rasi të veçanta e sekundare të përdorimit të tij edhe mbi banorin («shqiptar»). Kjo shpërngulje kuptimi është e zakonshme në gjuhën shqipe. Kështu është, bie fjala, një veçori e dialektit lab që me emra mashkullore katundesh të shënohet edhe banori, qoftë pa i ndryshuar fare ato, qoftë me shtim të artikullit prepozitiv *i*: 1. *Lazarát* «katundi»; 2. *Lazarát* ose *i Lazarát* «banori i tij»; gjithashtu *Golém*, *Gusmár* etj. Këtë dukuri unë e nxjerr nga natyra në fillim fisore e katundit shqiptar, kështu që *Lazarát* ka pasur kuptimin: 1. Njerëzit e Lazarit, të Lazos; 2. Njëri nga njerëzit e Lazos. Dhe me të vërtetë gojëdhënat e themelimit të shumë katundeve shqiptare dinë të na thonë edhe sot emrin e themeluesit, hyjnë pra në grupin e vendeve që e kanë marrë emrin prej një personi.²³ — Në qoftë pra se *Arbën*, *Arbër* është emri i vendit, në pikëpamje gramatikore mund të jetë plurali kolektiv i vjetër i një *arb-*, *arbë*, plural i zakonshëm në emra asnjansë lënde, në emra personash, popujsh e gjirish: *djathë*, pl. geg. *djathna*, tosk. *djathëra*, *mbret*, pl. *mbretën*, *mbretër*, *prift*, pl. *priftën*, *priftër*²⁴, ose *arbën* është një emër apelativ i moçëm *arban* e *arben*, i cili me reduksionin e *-a-së* ose *-e-së* së patheksuar në *-ë* u bë rregullisht *arbën*, toskërisht me rotacizëm *arbër*. I mendimit të parë është Φουρίκης: «Emri 'Αρβανίτης te grekët e paska bazën në "Αρβανα, shqip *arbëna*, pl. i *arbë*; kjo *arbë* rrjedh sëfundit, me ndërmjetësinë e iliristes, nga keltishtja *alb*, *alp* «lartësi e rrëpjetë» (khs. kymrisht *alp*